Pigga pensionärer och populärkultur.

Ordning: resor, folklore, radio, musik, kort, dans
Sökord: nostalgotek; russindisco; senioren; vuxen smak; folklore; seniorresor; bilder folklore, musik, gratulationskort;

"Åldrandets kultur" är ett forskningsprogram som med stöd från Socialvetenskapliga forskningsrådet (SFR) sedan 1993 bedrivits i samarbete mellan Institutet för folklivsforskning vid Stockholms Universitet och Forsknings- och Utvecklingsbyrån vid Socialtjänsten i Stockholm. Avsikten är att ur ett brett kulturvetenskapligt perspektiv bidra till ökad kunskap om de kulturella och sociala villkoren för att åldras i Sverige.

Inledning

Det här är en antologi om pigga pensionärer och populärkultur. Vi har samlat ett antal uppsatser som alla kretsar kring samma tema: svensk ”pensionärskultur”. De handlar om seniorresor och seniordans; gratulationskort som man kan ge till nyblivna pensionärer; musik och gamla minnen; politikers uppfattningar om ”typiska pensionärsfrågor” och en hel del annat. I det här inledande kapitlet ska jag slå an ett antal övergripande frågor och teoretiska diskussioner som berörs i de olika uppsatserna. Tanken är att kapitlet ska kunna läsas som en självständig introduktion till kulturvetenskaplig äldreforskning.[1]

1. Pensionärer, vad gör dom?

I "Blå Stetsonhatt", en populär sång ur "88-öresrevyn" från 1970, sjunger Hasse och Tage om vad som väntar en på ålderns höst:

> Vid trettitre är man passé, vid trettifem då kan man hälsa hem. Vid förti jämt är man ett skämt, och högre opp åker man väl på en propp. Men om man nu inte har lust att gå och dö när man har fyllt tretti, och inte känner sig riktigt nöjd med att stappla omkring i stadsparken och mata duvorna och titta på småflickor i sandlådan, vad gör man då?

Ja, vad gör man då? Frågan är berättigad. Ålderspensionärernas antal har ju ökat starkt. Idag är de omkring en och en halv miljon, hela 18 procent av Sveriges befolkning. De är inte bara fler än någonsin, de är också friskare, resursstarkare och lever längre än någon generation före dem. Det är faktiskt svårt att tro att särskilt många av dem skulle nöja sig med att mata duvorna i stadsparken. Men vad fyller de då sina dagar med?

Under en lång följd av år delas livet i arbetstid och fritid. Mesta tiden går till arbete, antingen det nu är utanför eller i hemmet. Först efter arbetet finns tid för alla fritidssysselsättningarna och umgänge med familj och vänner. Men sen, efter pensioneringen, blir livet annorlunda! Det är i alla fall vad pensionärsföreningarna lovar. "Hela livet har du gjort vad du måste. Nu kan du göra vad du vill!" lockar PRO nya medlemmar i en färgglad värvningsbroschyr. Inuti finns ett collage av bilder som visar äldre människor i olika situationer: båtutflykt med barnbarn, höjdhoppare på väg över ribban, champagnefrukost i badkaret, promenad i vattenbrynet på badstrand, tunnbrödsbakning, motionsgymnastik, en man som bjuder en dam

1 Delar av texten har jag diskuterat i andra sammanhang, se Ronström 1995, 1996a,b,c

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

på mjukglass. I mitten en ruta: "Nu kan du göra allt det där som du alltid önskat men inte gjort på grund av tidsbrist. Att komma sig för på egen hand kan vara svårt, men i PRO blir det annorlunda."

Champagnefrukost och höjdhopp? Är det vad pensionärer "alltid önskat men inte gjort på grund av tidsbrist"? Nej, knappast. Bilderna visar ytterligheter, sånt som "du kanske önskat men inte gjort - och säkert inte heller kommer att göra!" Den faktiska verksamheten i Sveriges största pensionärsorganisation sammanfattas i samma broschyr i fem korta rubriker: "Vi dansar mycket i PRO. Vi lär! Reser! Simmar, gymnastiserar, bowlar, cyklar.... Väntjänsten!"

Pensionärsorganisationerna uppstod en gång i tiden för att, som det står i broschyren, "det behövs en organisation som bevakar pensionärernas intressen. Det må gälla sjukvården, äldreomsorgen, bostäderna, pensionerna eller något annat som berör oss." Åtminstone fram till 70-talet var det också socialpolitisk påtryckning och rättvisekamp som var pensionärsrörelsens framsida, dess raison d'être. Idag är det annorlunda, kanske beroende på den starka tillströmningen av kvinnor under 1980- och 90-talen. Fortfarande är kampen för bättre levnadsvillkor pensionärsrörelsens viktigaste mål - i alla fall utåt. Men inåt, mot de egna leden av gamla och nya medlemmar, är det en annan sida som hålls fram: dans, kurser, resor, gymnastik och väntjänst. Det är från värvningsbroschyrens baksida PRO:s tidigare ordförande Lars Sandberg talar till oss om vikten av att också fortsatt verka för förbättrade villkor för svenska pensionärer: "Det är inte bara för nöjes skull som PRO finns!"

Nej, inte bara för nöjes skull - men mycket av vad pensionärer gör, gör de faktiskt just för nöjes skull. Det tycks verkligen vara så att många efter pensioneringen sätter igång med sådant de tidigare inte kunnat, av brist på tid, pengar eller båda. Under och kring alla sina nyfunna aktiviteter skapar dagens pensionärer nya sätt att leva och umgås, nya vanor, ceremonier, ritualer. Kring pensionärsföreningar och andra pensionärsaktiviteter uppstår så en ny social och kulturell praxis, eller om man så vill, en pensionärskultur.

Pensionärskultur

Pensionärskultur - jaha? Finns det verkligen något sådant? När vi satte igång forskningsprogrammet ”Åldrandets kultur” 1993 var vår föresats att studera vad pensionärer har för sig, vilken slags social och kulturell praxis som uppstår när de regelbundet samlas för att delta i olika aktiviteter. Kort sagt ville vi utforska den eventuella framväxten av något som skulle kunna kallas en svensk pensionärskultur..

I bakgrunden döljer sig spännande frågeställningar om hur kultur skapas och vidmakthålls. Som bekant utvecklar ju alla människor speciella livsformer i samspel med sin omgivning, på basis av bl.a. kön, ras, etnicitet, klass, intressen - och förstås också ålder. Att pensionärer som umgås med varandra skulle kunna skapa egna umgängesmönster är alltså inget märkvärdigt i sig. Det spännande är istället att de inte har några konkreta förebilder bland äldre tiders gamla att utgå från. För vänder vi blicken bakåt finner vi få spår av livsformer skapade av och för äldre. Forna tiders åldringar hade helt andra utgångspunkter, resurser och möjligheter.[2] Förmodligen skulle de inte alls känna igen sig bland dagens pensionärer.

Vår avsikt var alltså att bedriva forskning på ett för kulturvetenskaperna tidigare oplöjt fält. Vi ville veta mer om hur dagens svenska pensionärer lever, hur de har det, vad de ägnar sig åt.

2 Odén 1993 ger en god översikt över åldringars svenska historia.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

Vad vi hade upptäckt var nämligen hur lite kunskap det finns om livsvillkoren för den stora gruppen åldringar i det svenska samhället, idag en knapp femtedel av befolkningen. Ja, utom förstås när det gäller hur illa det är ställt med dem. En alldeles för stor del av forskningen om gamla människor har varit och är fortfarande ”eländesforskning”. Utgångspunkten är gamla med problem, gamla som problem och vad man kan göra åt dessa problem.[3] Vi ville nu ta spjärn mot detta slags äldreforskning och istället ge oss i kast med vad alla de pigga aktiva, friska resursstarka pensionärerna har för sig.[4]

Men hur skulle då den abstrakta idén att studera en eventuellt framväxande svensk pensionärskultur översättas till något konkret studerbart? Efter våra inledande och ganska vilda diskussioner gav vi oss ut i vårt nyupptäckta ”terra inkognita” för att se vad vi kunde finna. Som vi förstod vår uppgift gällde det att svepa över många och stora områden snarare än att plöja djupt, och att ringa in intressanta frågor snarare än att tala om ”hur det är”. Vi gav oss i kast med en rad olika "typiska pensionärsaktiviteter" såsom resor, dans, musik; vi undersökte innehållet i radioprogram riktade till äldre; hur man berättar om gamla i vitsar och sägner; hur gamla återges på bild; föreställningar om ålder, åldrande och ålderdom. Vi ville undersöka politik, ekonomi, hälsa, estetik, nöjen, aktiviteter, upplevelser, expressiva former, ja allt som kunde kopplas till prefixet ”pensionärs-”.

Vad är det då att vara pensionär? ”Ett heltidsarbete!” skulle nog många av dem själva svara. Men det är viktigt att inse att pensionärsskapet som så många andra roller och grupptillhörigheter bara omfattar en del av livet. Man kan därför ganska lätt kliva in och ut ur dem lite som man vill. Därför är det inte särskilt framkomligt att fråga vilka pensionärerna är. Istället har vi frågat var, när och hur de är, vilket lett oss till att fokusera pensionärsskapets tid, rum och innehåll (Ronström 1992).

Utifrån ett i huvudsak konstruktivistiskt och situationellt perspektiv införde vi också en skiljelinje mellan de som ”har pension” och de som ”är pensionärer”. En del äldre vill inte gärna delta i organiserade pensionärsverksamheter. Helst undviker de att umgås i grupp med andra pensionärer. Andra däremot deltar i pensionärslivets alla aktiviteter med liv och lust och har inget emot att emot att umgås med andra pensionärer. Här är det förstås de senare det ska handla om, de som ”är pensionärer”, medan de som ”har pension” helt lämnas därhän.

Vad som får vissa att stå utanför och andra att vilja vara med vet vi mycket lite om. I en studie av pensionärsliv i Lund fann etnologen Gunilla Kjellman (1987, 1993) att det oftare var äldre arbetare och lägre tjänstemän som befolkade pensionärsorganisationernas aktiviteter, medan gamla ur de övre klasserna deltog mera sällan. Att arbetare ofta fostras i en kollektiv anda är välbekant, liksom att man i högre klasser odlar en mer individualistisk livsstil. Kjellmans

3 En allvarlig kritik som kan riktas mot vissa former av socialteknologisk åtgärdsinriktad forskning är att den först och främst tillfredsställer forskarnas och/eller socialtjänstemännens lust att lösa problem, även om det är osäkert om några sådana verkligen föreligger (jfr Ronström 1996a).

4 En liknande tanke låg till grund för det omfattande forskningsprogrammet ”De äldre i samhället - förr, nu och i framtiden” som inleddes 1980 och avslutades 1992. I programmet vände man sig mot vad man kallar ”eländesperspektivet” på gamla människor. Istället ville man odla det motsatta perspektivet, de äldre som en hittills outnyttjad resurs. I slutrapporten skriver sociologen Lars Tornstam bistert att de goda föresatserna att skapa en positiv motbild till största delen misslyckades, vilket han menar berodde på ett grundläggande teorifel. Det resursperspektiv man ville införa uppfattades som helt nytt och skilt från det gamla eländesperspektivet. Men så förhåller det sig inte alls, skriver Tornstam, båda perspektiven går tillbaka på samma grundläggande vetenskapliga paradigm: ”Tillspetsat skulle man kunna hävda att resursperspektivet, på det sätt vi tillämpat det, inte är något annat än det gamla eländesperspektivet i ny raffinerad teoretisk förklädnad” (Tornstam 1993:209).

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

resultat tyder på att denna grundläggande klasskillnad skulle kunna vara utslagsgivande också bland pensionärer. Vi har inte ägnat frågan särskilda studier, men i de undersökningar vi gjort pekar det mesta åt samma håll. De som flitigast och villigast går in i pensionärsskapet tycks ha bakgrund i arbetar- eller lägre medelklass, medan de som helst håller sig därifrån tycks tillhöra den övre medelklassen. Om några helt saknas skulle det väl vara folk ur den allra översta eliten.

Pensionärsskapets innehåll, tid och rum.

Särskilt intresserade har vi varit att finna platser, situationer, arenor där äldre människor träffas, dit man går för att man är pensionär. Det är förstås svårt att avgöra när människor gör något "för att de är pensionärer". Men för våra ändamål var det tillräckligt att arenan var tydligt avgränsad i tid och rum, att den uttalat riktade sig till pensionärer och att den hade pensionärer som dominerande publik.

De första arenorna vi kom att tänka på var förstås servicehus, ålderdomshem, dagcentra, sjukhus, alla de institutioner som ger vård och omsorg till äldre. Men vanligen är sådana institutioner så starkt definierade av det övergripande målet att bota, rehabilitera och vårda, att andra aktiviteter och de äldres egna perspektiv inte har stort utrymme. Vad vi sökte var arenor och verksamheter som inte var omslutna av vårdens och omsorgens medicinskt och socialt präglade synsätt, där pensionärer själva har åtminstone någon kontroll över verksamheternas innehåll och utformning.

Vårt intresse vändes nu mot pensionärsföreningarna. Snart fann vi att inte heller de erbjöd riktigt vad vi sökte. Pensionärsföreningarna är ju först och främst föreningar. Deras verksamhet är präglade av en ganska stelbent svensk föreningsform, med protokollförda möten där man talar i tur och ordning efter förutsägbart schema. Mycket av det som avhandlas på dessa möten handlar om socialpolitik i vidaste mening: socialförsäkringar, pensioner, hemtjänst, rättigheter osv. Först efter mötena tar en annan och för våra ändamål mer intressant verksamhet vid, kaffedrickning, sång, diktläsning, lotterier, pristävlingar, föredrag och mycket mera. Även om sådant fått ökat utrymme och större betydelse på senare år, är pensionärsföreningarna ännu starkt inriktade på att också fortsatt verka som socialpolitiska påtryckare, vilket förstås definierar vad som kan tänkas äga rum på deras möten.

Kanske är just det en orsak till att så många valt att stå utanför pensionärsföreningarna? De tre största förbunden, PRO, SPF och RPG, har ökat sina medlemstal mycket starkt de senaste 20 åren, särskilt bland kvinnor. Det har säkert samband med att man kommit att ägna sig mer åt sådant som resor, dans, musik, kurser, gymnastik och väntjänst. Men ännu är faktiskt omkring en knapp miljon, eller 60-65% av pensionärerna oorganiserade. Vad gör alla de som inte går på föreningsmöten? Finns det andra slags träffpunkter, andra verksamheter, som varken är inramade och definierade av vård, omsorg eller socialpolitisk påtryckning?

Svaret är ja. I vårt sökande efter arenor där olika aspekter på pensionärstillvaron kan gestaltas har vi funnit dansställen, långfärdsbussar, servicehusrestauranger, samlingssalar, biljardhallar, kaféer. Där utforskar och utformar besökarna gemensamt vad det vill säga att vara pensionär bland andra pensionärer i dagens Sverige. Genom att sakna egentliga förebilder inom sin egen åldersgrupp, och genom att den institutionella ramen inte är självklar och tydligt definierad kan pensionärernas möjligheter att själva påverka vad som utspelas bli ovanligt stora. Man kan därför säga att alla de som deltar i "pensionärsaktiviteter" är en slags pionjärer, nybyggare i ålderdomslandet.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

Sinnliga seniorer

Vilket innehåll har då pensionärsskapet? Det kanske mest spännande är hur mycket som har med emotionella, sinnliga och estetiska kvalitéer att göra. Dans, musik, resande, vävning, boule, matlagningskurser, bridge, alla dessa ”typiska pensionärsverksamheter” har det gemensamt att de är estetiska, ickeverbala aktiviteter som är till för sin egen skull, och som därför utgör sina egna mål. Men den framträdande sinnligheten är inte något man talar högt om. När vi ber deltagarna tala om vad de gör och varför, framhåller de oftast rationella, logiska och instrumentella skäl, som motion, minnesträning, att bryta isolering. Det är som om estetiska och sinnliga aktiviteter inte "nyttiga" nog. En sådan instrumentalisering av sinnliga verksamheter är ett framträdande drag i svensk kultur, som tydligast kanske på daghem på daghem , och i skolor (Ehn 1983, 1986, Ronström, Runfors & Wahlström 1994).

När folk vill förklara och rättfärdiga varför de sysslar med något kan de hålla fram att de tjänar pengar på det, mår bra av det, att det är samhällsnyttigt, att de bara gör vad man brukar göra osv. Sådana förklaringar legitimerar genom att hänvisa till allmänt omfattade normativa värden, som sammanförs till större sjok under en sammanfattande rubrik, som ekonomi, hälsa, nytta, konst, nöje/kul, tradition, historia.[5] För att legitimera något räcker det ofta med att helt kort slå an en sådan rubrik: ”Det är vår tradition!” eller ”Jag måste tänka på min ekonomi förstår du!” Legitimeringar är vanligen också hierarkiskt ordnade. Vissa anses mer värdefulla och rättfärdiga än andra. Hierarkierna kan dessutom skilja sig dessutom mellan olika befolkningsgrupper. Bland t.ex. intellektuella och konstnärer kan konst och nöjen sättas före ekonomi och hälsa, åtminstone enligt en mycket spridd folklig föreställning. Bland arbetare är en mer prosaisk inställning vanlig, som sätter ekonomi, hälsa och nytta före sådant som konst, historia och nöjen.

Hur är det då bland pensionärerna? Av våra studier att döma präglar en stark nyttomoral den svenska pensionärskåren. Att de i så hög grad legitimerar de sinnliga och estetiskt markerade verksamheter de så gärna ägnar sig åt med ”nyttigheter” kan kopplas till starka värden i det svenska samhället, med grund i arbetarrörelsen och frikyrkan. Många av de hållningar till flit, nytta och moral som idéhistorikern Ronny Ambjörnsson beskrivit som typiska för ”den skötsamme arbetaren” verkar vara typiska också för ”den vanlige pensionären”(Ambjörnsson 1989), och detta trots de stora skillnaderna i innehåll mellan arbetsliv och pensionärsliv. Säkert har detta samband med att den svenska pensionärsrörelsen en gång uppstod och växte fram ur arbetarrörelsen (Elmér 1960). Men följden kan bli att pensionärer får svårt att rättfärdiga de sinnliga och estetiska verksamheter de faktiskt sysselsätter sig med, om dessa inte tolkas om i nyttomoraliska termer. Som redan påpekats tycks detta också vara precis vad som sker.

Arbetstid, fritid och fri tid

En annan intressant iakttagelse är hur mycket av livet som organiserad pensionär som pågår på veckodagarna mellan 8 och 5. Det är kanske inte så konstigt, det är ju den tid som man i och med pensioneringen så att säga fått över, som blivit fri tid. Men det intressanta är att resten av veckan nu som förr är fritid. Då tycks pensionärerna fortsätta att göra ungefär vad de tidigare gjort, åka till landet, besöka vänner, gå på promenader. Väl känt bland arrangörer av pensionärsaktiviteter är att det är så gott som omöjligt att locka publik under kvällar och helger. Pensionärslivet blir därmed för många starkt uppdelat. En del är fritiden, där livet går

5 Det teoretiska resonemanget om legitimeringar här är byggt på Berger & Luckman 1979.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

på i ungefär samma hjulspår som förr. En annan del är den gamla arbetstiden som nu blivit "fri tid" och som därför kan fyllas med helt nytt innehåll.

Men om nu det mesta i pensionärsvärlden är lokaliserat till tidigare arbetstid, är då vad man sysslar med ett slags arbete? Många yngre äldre menar i alla fall att de inte alls fått mer fritid efter pensioneringen. Den "fria tiden" har de fyllt med så mycket aktivitet att de är lika upptagna nu som förut, om inte mer! Eller ska man istället vända på steken och se den fria tidens innehåll som ett sätt att upprätta och kommunicera en symbolisk gräns gentemot arbete och den arbetande befolkningen? Ja, tanken är inte så långsökt som i förstone kan verka. Ett viktigt begrepp i modern etnicitetsforskning är "gränsbevarande mekanismer", som upprättar och vidmakthåller tydliga skillnader mellan "vi" och "dom". Pensionär är ju egentligen en slags negation, innebörden är "icke-arbete". Det är i kontrast till arbetet som pensionen blir meningsfull. Därmed kommer också arbetet att definiera pensioneringen, om än negativt. Pensionärstillvaron blir allt det som lönearbetartillvaron inte är. Om den arbetande befolkningen hyllar effektivitet, rationalitet, plikt, nytta, förtjänst, så kan pensionärer istället ställa det sinnliga, estetiska, emotionella och roliga i centrum för sina gemensamma aktiviteter, låt vara att legitimeringen ofta sker i andra termer. Och det tycks ju också vara just vad som sker. Pensionärerna blir en spegelbild av den arbetande befolkningen, men med omvända förtecken.[6] För att det ska fungera måste dock den ram som omgärdar och definierar spegel och spegelbild vara densamma. Ramen utgörs av de grundläggande kulturella dimensionerna, varav tid är en.

Potentiella utrymmen.

En del av de arenor vi undersökt, som t.ex. Mariahissen på Söder i Stockholm, en ”träffpunkt för pensionärer och handikappade” som det står i deras broschyrer (Tidemalm 1995), är särskilt intressanta för att det på förhand inte är helt klart vad som ska, kan eller bör hända där. Istället undersöker besökarna under själva samspelet dess villkor. Ibland kan man rent av lägga märke till hur de som samspelar anstränger sig för att hålla kvar det obestämda så länge som möjligt, för det lustfyllda i själva utforskandet. Vad denna typ av arenor saknar är ett klart uttalat bakomliggande fokus, ett gemensamt "för att". De tillhör det sociala livets mindre genomlysta hörn, och det är det som gör dem spännande.

Med en term lånad från den engelske psykiatern och lekteoretikern Donald Woods Winnicott vill vi benämna sådana ännu vagt definierade arenor potentiella utrymmen. Hos Winnicott dyker termen upp i samband med ett resonemang om hur barn genom lek utforskar sin omvärld i allt vidare cirklar, längre och längre från modern. Vad han kallar "den kulturella upplevelsens" plats, hör varken till den inre psykiska verkligheten eller till den yttre verkligheten, utan uppstår som en möjlighet mellan subjekt och objekt (Winnicott 1981:130). Det är just denna "möjlighet mellan subjekt och objekt" han kallar 'potentiellt utrymme'.

Den yttre "objektivt givna" världen och den inre subjektiva är relativt konstanta, framhåller Winnicott. Den senare är ju biologiskt determinerad och den förra gemensam egendom. Det potentiella utrymmet däremellan är däremot en högst variabel faktor. "Detta är ett slags variabilitet som har en annan kvalitet än den variabilitet som hör ihop med den inre

6 Jfr Haim Hazan (1994:42): "The 'role' of retiree or pensioner is the polar opposite of the work role and primarily consists of the mastery of leisure (though leisure, in the sense of the opposite of work, does not exist for the aged)."

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

personliga, psykiska verkligheten och med den yttre eller gemensamma verkligheten", skriver han och fortsätter:

> Där det finns tillit och pålitlighet finns det ett potentiellt utrymme, något som kan bli ett obegränsat område som spädbarnet, tonåringen, den vuxne kan fylla med skapande lek, som så småningom övergår till en förmåga att uppskatta kulturarvet. Den speciella karaktären hos denna plats, där lek och kulturella upplevelser befinner sig, är att *dess existens beror på levande upplevelser*, inte på nedärvda tendenser." (Winnicott 1981:139)

Utifrån studier av barns lek skriver Winnicott vidare: "En förlust av objektet eller av dess pålitlighet betyder för barnet en förlust av lekområdet och förlusten av en meningsfull symbol. Under gynnsamma omständigheter kommer det potentiella utrymmet att fyllas med produkterna av barnets egen fantasi" (Winnicott 1981:131).

Låt oss nu översätta Winnicotts resonemang från individ till kollektiv, från barn till vuxna, från psykologi till kulturteori. En utgångshypotes för våra studier är att postmoderna eller senmoderna samhällen, genom bl.a. accelerande teknisk utveckling, ökad migration, ökad rörlighet på arbetsmarknaden och ökad segregering mellan olika etniska grupper och ålderskategorier, tvingar allt fler människor att ersätta en välkänd, pålitilig vardagsverklighet med en ny och okänd. Vi vill nu prova tanken att förlusten av det man tidigare tagit för självklart i livet kan få människor att ge sig ut för att erövra nya potentiella utrymmen.

I samband med pensioneringen har de flesta människor just detta att tampas med, de tvingas att ersätta något invant, välkänt, med något nytt och okänt. Som dagens pensionärer inte har några tydliga modeller att ta efter, inga "så här har man alltid gjort" att hålla sig i, kan under gynnsamma omständigheter de potentiella utrymmen de erövrar komma att "fyllas med produkterna av deras egen fantasi". Annorlunda uttryckt, när pensionärer sätter igång med att träffas kring aktiviteter de inte tidigare ägnat sig åt, åtminstone inte i den omfattning som nu sker, utforskar de samtidigt vad som kan, bör och ska ske, etablerar mönster och ordning, kort sagt, skapar en ny meningsfull vardagsverklighet.

I en studie av ungdomstidens sociala historia pekar Michael Mitterauer på hur den moderna ungdomskulturens utveckling har samband med att de unga fick tillgång till nya utrymmen de själva kunde gestalta, samtidigt som deras gemensamma resurser ökade kraftigt (Mitterauer 1988, jfr Wigerfelt 1996). Parallellerna är uppenbara - också pensionärer skaffar sig nu tillgång till nya utrymmen de själva kan gestalta. Kollektivt har de också större resurser än någonsin tidigare till detta. Åtminstone i teorin ser det ut faktiskt som om det potentiella utrymmet för dagens pensionärer skulle kunna vara ovanligt stort, vilket är en anledning till att vi finner det befogat att tala om en eventuellt framväxande svensk pensionärskultur.

Kanske är det också just de oväntade möjligheterna som får en del pensionärer i rapporten att tvivla på om det verkligen är tillåtet för dem att göra vad de gör. Får man gå ut och dansa en fredagseftermiddag? Får man "ragga"? Får man leva för att ha roligt, utan att vara nyttig? Får man bara sitta och titta på utsikten, utan att ha något att göra? Får man ägna sig åt sig själv, utan att tänka på barnen, barnbarnen, samhället? Som en kvinna uttryckte det: *"Får man ha det så här bra?"*

Tid och rum

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

Potentiella utrymmen erbjuder en möjlighet, men denna möjlighet är beroende av levande kulturella upplevelser. Ur ett tryggt förhållande mellan människor, skriver Winnicott, ur ett förhållande som bygger på tillit och förtroende, kan ett bruk av symboler utvecklas, "som samtidigt står för fenomen i den yttre världen och för fenomen hos den individ som iakttas" (Winnicott 1981:139). "Lek och kulturella upplevelser" skriver Winnicott vidare, "binder ihop det förflutna, det närvarande och framtiden; de tar upp tid och rum. De kräver och får vår koncentrerade medvetna uppmärksamhet - medveten utan att vi är alltför medvetna om att försöka" (Winnicott 1981:140).

Här har Winnicott sammanfattat tre av de viktigaste utgångspunkterna för vårt arbete, liksom för en stor del av den nutida kulturforskningen;

- att människor som samspelar kan komma att utveckla ett bruk av symboler som är förankrade både i den objektiva och den subjektiva världen;
- att gemensamma upplevelser binder ihop det förflutna, samtiden och framtiden i en enda kommunicerad gestalt,
- att detta gemensamma är lokaliserat till en bestämd tid och en bestämd plats.

Det fruktbara i begreppet 'potentiellt utrymme' är just att det pekar på hur människor under vissa omständigheter gemensamt kan komma att erövra nya ytor, symboler, etablera en ny social och kulturell praxis. 'Potentiellt' syftar ju på en möjlighet, "det ännu icke ordnade", och 'utrymme' på hur detta sker i ett bestämt temporalt, spatialt och socialt sammanhang. Sammantagna till ett begrepp kan de båda orden hjälpa oss att uppmärksamma kultur som process, som en pågående dialektisk relation mellan subjekt och objekt.

Kultur och kulturell friställning

Dessa tankar har sitt upphov i två skilda teoretiska diskussioner. Den ena handlar om kulturforskningens viktigaste och mest svårbemästrade analytiska begrepp - 'kultur'. Som så många andra kulturforskare idag är vi på jakt efter begrepp som kan fungera som ledfyrar på vägen bort från ett alltför statiskt och monolitiskt kulturbegrepp. Vad vi vill lämna bakom oss är dels synen på kultur som något enhetligt, homogent, som man bär med sig som en tyngande ryggsäck, dels idén om kultur som något som finns i folks huvuden, som en tvingande disposition att handla på vissa förutbestämda sätt. Vi tror att 'potentiellt utrymme' kan fungera som ett sådant öppnande begrepp.

Den andra diskussionen kretsar kring 'kulturell friställning' (Ziehe 1984, 1989). Tanken är att moderniseringsprocessen i allt högre grad får gamla välkända värden, normer, traditioner och sammanhang att förlora sin giltighet, ifrågasättas och bli obrukbara. Därigenom friställs människor från sin självklara värld, vilket leder till stora påfrestningar, men också öppnar nya möjligheter. Denna mycket abstrakta teoretiska diskussion är intressant också för oss. Även om begreppet hitintills använts mest i samband med forskning kring ungdomar, är det uppenbart att inte bara ungdomar kan komma att kopplas loss från sammanhang de tidigare varit en självklar del av. Också mycket av vad pensionärer berättar om kan förstås mot bakgrund av ett begrepp som "kulturell friställning".

Begreppet är produktivt, men har en del inbyggda svårigheter. Ett har med själva orden att göra. 'Fri' är ju ett av våra mest värdeimpregnerade ord, närmast ett moraliskt imperativ. Vad betyder det här? Fri från vad? Dessutom riskerar 'friställd' att rikta uppmärksamheten mot det man friställs från, så att det man kommer till hamnar i skuggan. Ytterligare en svårighet är att 'kulturell friställning' närmast är ett tillstånd, utan närmare bestämning till tid, rum eller

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

sociala sammanhang. Därmed blir det närmast ett psykologiskt, eller socialpsykologiskt begrepp, som kan tillskrivas hela kollektiv utan närmare precisering. Det gör också begreppet svårt att använda i en analys som utgår från att kultur uppstår i ett flöde, en dialektisk relation mellan människor och deras omgivning.

Vad vi därför behöver är ett begrepp som bättre än "kulturell friställning" kan hjälpa oss att hålla i minnet att kultur alltid tar upp tid och rum. Ett sådant är "potentiellt utrymme". Med hjälp av det kan vi sammanfatta resonemanget hittills genom att säga att vad pensionärer genom sina organisationer gjort under de senaste decennierna är att erövra en rad nya potentiella utrymmen, som de nu gemensamt utforskar. Dessa potentiella utrymmen har uppstått genom en kombination av viktiga faktorer: att det aldrig förr har funnits så många gamla; som är så förhållandevis friska, resursstarka; som har så mycket fri tid. Alla dessa faktorer har på olika sätt med ett av det tidigare livets centrala innehåll att göra - arbete. De nya utrymmena är därför inramade av samma grundvillkor som också gäller arbetet, t.ex. hur tid uppfattas och disponeras. Innehållet i dem definieras också av arbetslivets grundläggande värden, men till stor del som negation eller kontrast.

Den typiska pensionären

Vilka står modell för "den typiske pensionären"? Eftersom folk lever längre och längre och den reella pensionsåldern idag har sjunkit till en bra bit under 60, spänner dagens ålderspensionärer över flera generationer. Att alla inte kan dras över en kam har blivit alltmer uppenbart, varför vi fått en indelning i olika skikt, tex "yngre äldre" och "äldre äldre". *"Vi är för gamla för pensionärsverksamhet"* sa några pensionärer i en intervju (Tidemalm 1995) Det är en intressant anmärkning som tål att fundera på. Säkert kan det vara svårt för många som är 75 år eller mer att hänga med i resandet, dansandet, utflykterna, gymnastiken. Därför kan man med fog fråga sig om det är de "yngre äldre" som utgör pensionärsskapets kollektiva modell.

Dessa tankar fick näring efter ett besök på seniormässan i Nacka 1995. Där gjorde utställare reklam för pensionärsbostäder, inkontinensskydd, rollatorer, Ålandsresor, säkerhetskedjor, personlarm, kläder för gamla, skivor med äldremusik, seniordans och mycket mer. De representerade en snabbt växande marknad riktad till den allt större och penningstarkare gruppen ”äldre”. Men riktiga seniorer var det ont om på mässan, både bland besökarna och på alla de färgglada bilder utställarna lockade med i montrar och broschyrer. De modeller man ville få pensionärer att identifiera sig med, så att de villigt lättar på plånboken, är alla påtagligt "unga", de flesta i obestämbar medelålder. Samma fenomen har vi påträffat också på andra håll. I Karin Wahlströms uppsats om resor ”med vuxen smak” påpekar en researrangörer att människor i regel identifierar sig med folk som är 10-15 år yngre. Därför är människorna på bilderna i deras broschyrer högst 50 år.

Om det alltså är de ”yngre-äldre” som står modell för pensionärsskapet, så måste man fråga sig hur detta drabbar de som inte vill eller kan leva upp till denna modell. I amerikanska studier undersöktes ett antal pensionärers hälsa och välbefinnande. Särskilt ville man se hur graden av aktivitet/passivitet påverkar de gamlas uppfattning av hur de mådde. Man fann att de som ville vara aktiva och också var friska nog att vara det mådde bra, liksom de som ville vara passiva och också fick vara det. Sämst mådde de som av olika anledningar inte kunde leva upp till sina föreställningar om ”det goda livet”, vare sig de var aktiva eller passiva.[7] Med detta i bakhuvet kan man ana att de ”äldre äldre” inte alltid har så lätt att leva upp till sina

7 Se bl.a. Havens 1968.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

egna och andras förväntningar på pensionärslivet. Men samtidigt måste man minnas att det kan finnas flera helt olika modeller verksamma samtidigt, som är kopplade till olika typer av arenor och marknader i samhället.

Modus: Ironi och ambivalens

I många kulturstudier tas förhållandet mellan de studerade människorna och vad man finner vara deras kultur för givet, i en slags ett-till-ett relation. På samma sätt som fisken inte ser vattnet den simmar i, så ser heller inte människan sin kultur, brukar man mena. Och det man inte ser kan man ju inte heller förhålla sig till, det bara "är". Men så enkelt är det inte. Också vanligt folk är "forskare" i sina vardagsliv, om än med andra ambitioner än professionella kulturforskare. Vi är alla sysselsatta med att undersöka vår tillvaro, reflektera över den och också försöka förändra den. Vissa delar av det vi kallar kultur må vara oåtkomliga för medveten och distanserad reflektion, men det gäller absolut inte alla. I själva verket förhåller sig de flesta människor på en rad olika sätt till det de uppfattar som "sitt", de är seriösa, ironiska, lekfulla, ilskna, intresserade, uttråkade eller något annat. Låt oss kalla sådana förhållningssätt modus.

Ett framträdande modus bland pensionär är ironi. Det är slående hur de som med liv och lust ger sig in pensionärstillvarons alla aktiviteter gör det med reservation och självironisk distans. Självironisk distans är ett effektivt sätt att synliggöra en skillnad mellan den presenterade identiteten, rollen, och den långt mer komplexa helhet som varje människa utgör. Med hjälp av självironisk distans kan man framgångsrikt fortsätta att spela den roll man tagit på sig, samtidigt som man kommunicerar att det finns mer bakm masken: ”Jag är inte bara den du nu ser mig som”. Att vara pensionär - eller för den delen invandrare, ungdom, kvinna, man - kan beskrivas som en roll som lyfter fram några av facetterna i det mänskliga prismat och får andra att tillfälligt tona bort. En del av innehållet i rollen bestämmer man själv över, medan annat är vad andra vill att den ska vara. Ironisk distans gör det möjligt att markera att man är medveten om att det är en roll man spelar, en roll som man kan förhålla sig till på olika sätt i olika sammanhang.

Ett annat framträdande modus är ambivalens. Ambivalens markerar att allt har minst två sidor, som samtidigt kan upplevas både positivt och negativt. Ett exempel är hur pensionärer ofta och med emfas framhåller att vad de sysslar med inte alls bara är till för pensionärer. Samtidigt framhåller de att det ändå är bra att det bara är gamla som deltar. Det är som om de vill säga att pensionärer inte alls bara vill umgås med pensionärer, utan att det är de yngre som tvingar dem. Men samtidigt är det många som tycker det är skönt att kunna umgås med folk i samma ålder, och som kommer bara därför.

Ambivalens som central strategi bland pensionärer är något vi lagt märke till i de flesta av våra studier. Mycket handlar just om hur verksamheterna ska beskrivas: är de till "bara" för pensionärer, eller är de till för alla? Själva ordet pensionär tycks framkallar ambivalens. Det föddes i en socialpolitiskt och ekonomiskt präglad debatt om människors rätt till ekonomisk trygghet på gamla dagar. I sådana sammanhang är det ännu självklart. Men i andra sammanhang har ‘pensionär’ blivit så belastat av att en hel uppsjö ersättningar dykt upp: senior, veteran, tredje åldern, olika sammansättningar med ‘grå’ och ‘silver’ etc.

En hypotes vi arbetar med är att åtminstone en del av ambivalensen härrör ur den speciella situation dagens pensionärer befinner sig i. De tillhör generationer som fostrats och levt hela sitt liv i ett folkhem som byggts på en likhetsidé, att rättvisa och jämlikhet är att bli behandlad

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

som fundamentalt lika alla andra. Nu lever de i ett samhälle i vilket grupper i allt högre grad kräver rättvis och jämlik behandling på basis av att vara fundamentalt olika.[8] Gamla kan därför komma att få det sociala och kulturella utrymme de eftersträvar genom att framställa sig som särpräglade på ålderns grund och låta sig föras ihop till en grupp med specifika åldersrelaterade behov. Men vari ligger pensionärers särprägel? Först och främst i icke-arbete och ålder, knappast tillräckligt för effektiv gruppidentifikation. Men i ett samhälle som premierar särprägel och som därför avsätter alltfler grupper som profilerar sig mot varandra i komplexa kontrastiva relationer, kan pensionärers envisa framhållande av sig som "lika" och vanliga" vara just det som för dem samman och som gör att andra uppfattar dem som speciella. Detta skulle mycket väl kunna vara en av de faktorer som skapar en ambivalent hållning hos pensionärer till mycket av vad de sysslar med.

Det hela är faktiskt inte så abstrakt och långsökt som det i förstone kan låta. I en studie av kulturmöten på daghem i norra Botkyrka fann Ronström, Runfors och Wahlström (1994) att när daghemmen genom centrala direktiv tvingades att profilera sig, för att ge föräldrar möjlighet att välja, blev några "mulledagis" eller "ekodagis". Men de flesta daghemmen profilerade sig genom att fortsätta som förut, som "allmänna" dagis som "erbjuder barnen allt". På samma sätt kan pensionärer komma att uppfattas som speciella just för att de inte ser sig som särpräglade, eller omvänt, deras särprägel ligger i att de tycks vilja framställa sig själva som i grunden oförändrade och därför lika alla andra. Andra må uppfatta pensionering som en avgörande gräns, en grund för social kategorisering och kulturell identitet. Själva kan de pensionerade ändå uppfatta det som inget särskilt hänt. Livet går vidare som vanligt, att man slipper gå till jobbet är väl ändå inte det viktigaste i världen?

Formalitet

En ledtråd till hur människor uppfattar en viss plats, alltså till i vilket modus de agerar, är de tecken som signalerar hur formellt man bör uppträda. Formalitet har dels med graden av offentlighet att göra, dels med status. Den enkla regeln lyder: ju mer offentlig och ju högre status, desto mer formell. Hur formellt är då umgänget bland pensionärer? Som helhet kan en stor del av svensk "pensionärskultur", placeras någonstans mitt emellan de privata och offentliga zonerna av livet. En användbar skala från privat till offentligt, från låg- till högstatusbeteende, går från "sängkammarzonen", via det "utvidgade vardagsrummet" och "den nära yttervärlden" till "medborgarzonen" (Dahlström 1982, jfr Ronström 1992). Det sammanlagda resultatet från våra studier pekar på att mycket av det pensionärer företar sig äger rum i ett utvidgat vardagsrum, vilket naturligtvis har stor betydelse för vad som kan tänkas komma att utspela sig. Många av de arenor vi studerat är just sådana utvidgade vardagsrum, med plats för såväl välrepeterat rollspel, som nyfiket och lekfullt utprovande av nya beteenden, allt i en atmosfär av vänskaplig intimitet, parad med respektfullt avstånd. Det påminner faktiskt inte så lite om den "närhet på distans" som andra forskare funnit prägla relationerna mellan äldre i Sverige och deras yngre anhöriga (jfr Öhlander 1991).

2. Minneslandskap och virtuella verkligheter

På 1960-talet öppnades de första "utländska" restaurangerna i Sverige. Visst fanns det sedan länge matställen där den som så önskade äta "exotiska", "utländska" rätter. Men vad man inte så lätt kunde göra på dem, var att avnjuta de utländska rätterna i en miljö som påminde om

8 Denna idé presenteras utförligare i Ronström 1996

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

deras hemländer. På pizzeriorna, 1960-talets modematställen, höll man fram det italienska inte bara på menyn och i vinlistan, utan också i skyltfönster och inredning.

Sedan dess har marknaden för exotisk mat i exotisk miljö exploderat. I minsta samhälle finns nu pizzerior, kinakrogar och kebabställen. Dessa "etniska" restauranger fyller flera funktioner. För en del är de just inte mer än exotiska platser att göra spännande utflykter till. För andra är de en möjlighet att för en kväll återuppleva ett ljust semesterminne. Lukt, smak, hörsel, syn och känsel kan om det vill sig föra oss bakåt längs somriga minnesstigar. För immigranter har de etniska restaurangernas minneslandskap ytterligare en funktion. Jugoslaver och greker i Stockholm, för att bara ta ett par exempel, gjorde snabbt "sina" restauranger till en slags offentliga vardagsrum, där de kunde känna sig som hemma även i det nya landet. Mat, dryck, affischer, tavlor, föremål av allehanda slag, utvalda för sin särprägel och för sin förmåga att locka fram minnen, bildade bakgrund till ett rikt socialt umgänge, ofta med hemlandets dans och musik i centrum (Einarsson 1990, Hammarlund 1990, Ronström 1992).

Idag går utvecklingen bland de etniska restaurangerna fort. Det gäller att synas för att finnas. En allt starkare framhävd särprägel och en mer förförisk och totalt omslutande "autentisk" miljö är lockbeten i kampen om kunderna: Pröva på en bit av Malaysia! Upplev det äkta Grekland! Möt Indien! Nu räcker inte längre en flagga i fönstret och några svåruttalade maträtter, nu erbjuder man gästerna att kliva in i hela "virtual realities", där maten bara är en del av upplevelsen.

Under de senaste åren har det också dykt upp nya slags virtuella verklighets-restauranger, som förankrar sin särprägel i förgången tid. En populär restaurang i Umeå har iscensatt en "typiskt svensk" 50-talsvärld i en fiktiv lägenhet med kök, vardagsrum och salong. Rummen är fyllda med stringhyllor, plastbandslampor, TV-kannor och bulliga TV-apparater som visar Åsanissefilmer. Den kvinnliga personalen har dräkt och volmat hår och på borden ligger Se och Hemmets Journal. En ansenlig samling noggrant utvalda möbler och föremål som alla talar 50-talets språk medverkar till att göra ätandet till en total upplevelse. För de lite yngre är den svenska 50-talsmiljön förmodligen lika exotisk som pizzeriorna var på 60-talet och Kinakrogarna på 70-talet. För folk med egna erfarenheter av femtiotalet är det väl knappast exotism det handlar om, snarare att bege sig på promenad längs minnenas gränder - "walking down memory lane".

Virtuella verkligheter av det här slaget, vad Sverker Englund i sin uppsats kallar minneslandskap, tycks bli fler och fler. Etniska restauranger och de nyare "så var det förr"-restaurangerna är de mest synliga, men det finns också andra. Alla spelar de i samma mänskliga behovsdivision, där det ena målet är att skapa exotism och det andra att få folk att återuppliva gamla minnen. Det som skiljer de nya från sina föregångare, är att de i allt högre grad siktar in sig på en helhetsupplevelse, med betoning på sinnlighet och känslor snarare än förnuft och intellekt. Det är genom magen, munnen, ögonen, öronen, känseln, genom kroppen som Grekland, Thailand, femtiotalet eller vad det nu är ska återskapas och återupplevas (jfr Klein 1988).

Nostalgi och nostalgotek

Den schweiziske läkaren Johannes Hofer publicerade 1688 sina undersökningar av hemvändande soldater som under långeliga tider tvingats vistas i främmande land. Hofer fann att flea av dem led av sjuklig hemlängtan, en diagnos som han gav namnet nostalgi. Ursprungligen definierades alltså nostalgi som en sjuklig längtan efter hemmet som plats.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

Men sedan dess har innebörden förändrats, nostalgi har blivit mer av ”en då-längtan istället för en hemlängtan” som Sverker Englund uttrycker det. Av nostalgi har vi bildat termen nostalgotek, som står för medvetet konstruerade minneslandskap, arrangemang för att framkalla affektiva minnen, hemlängtan och "då-längtan". De kan bestå av böcker, foton, skivor, konstföremål, möbler, artistuppträdanden, hantverksproduktion etc, allt med medvetet framställd och tydligt framhävd koppling till "livet förr".

Vid besök på vårdinstitutioner av olika slag, på vårdmässor och seniormässor åren 1993-95 lade vi märke till en ansenlig och synbarligen ökande mängd av underhållningsprogram, skivor, bilder och föremål som ville locka äldre att blicka bakåt. Vi noterade att orden för dagen i äldrevården och pensionärsorganisationerna var minnesträning, minneskurser, minnesböcker. Vi upptäckte också ganska snart att en gemensam nämnare för alla dessa minnesaktiviteter och minnessaker var föreställningen att de minnen som kan lockas fram har terapeutisk och rehabiliterande funktion för gamla människor. Varför behövs terapin? Är det åldrandet i sig, kroppens och sinnets oundvikliga förfall som ska behandlas, som en slags sjukdom? Eller är det förlusten av "den gamla goda tiden" ett kulturellt trauma besläktat med det som invandrare ofta anses lida av till följd av flytt eller flykt?

Nostalgotek är ett spännande fenomen som nu snabbt sprider sig över Sverige. Av särskilt intresse för oss var framväxten av minneslandskap som kan fungera som ett de gamlas symboliska hemland, pensionärskulturens ”roots” om man så vill. Kopplingen till liknande fenomen utanför äldrevården och äldrevärlden, inte minst det växande antalet etniska och "så-var-det-förr" restauranger, har övertygat oss om att vi här är något betydligt större på spåren än blott en ny metod för att ge gamla förbättrad livskvalitet på gamla dar. Men vilka är det egentligen som producerar nostalgotek? Vilka bestämmer över vad som bör och ska vara värt att minnas? Vilka har makten över "förr"? Detta är spännande och viktiga frågor, som pockar på fortsatta studier.

Musik för äldre

Med dessa idéer och frågor i bakhuvudet gav vi oss ut på upptäcktsfärd bland nostalgotek för äldre. Snart kom vi att koncentrera oss på musik, därför att ljud i allmänhet och musik i synnerhet har en så betydelsefull roll i de minneslandskap det här handlar om.[9] Musik har under vårt sekel blivit ett av de viktigaste medlen att kommunicera identiteter av olika slag genom. Om man förr kunde säga "visa mig din bokhylla och jag ska säga vem du är", så är det idag snarare skivsamlingen man bör ge sig i kast med om man vill få reda på något om en persons smak och grupptillhörigheter. För många grupper är musik samtidigt det centrala innehållet i den gemensamma identiteten och det medel med vilket man kommunicerar denna identitet till andra (Ronström 1992).

Musiksmak har att göra med vem man är. Därför har de som vill få folk att drömma sig tillbaka en synnerligen grannlaga uppgift. De måste finna en musik som direkt appellerar till just den grupp av människor de vill fånga in, en musik som är lätt igenkännbar som "min" och "vår" utan lång krävande lyssning, kort sagt, musik med tydlig särprägel. Den nödvändiga särprägeln kan åstadkommas på många sätt, men ett av de vanligaste är genom den totala ljudbilden, soundet. I populärmusik har sound sedan länge varit ett viktigt varumärke. En artist eller en grupp (tex Abba) kan skapa sig ett eget sound, flera artister kan ha samma sound

9 Nyligen utkom en CD-skiva avsedd för denna de gamlas minnesmarknad, med inspelningar av numera helt eller nästintill helt försvunna ljud: frasandet av en gammaldags nylonstrumpa, en gengasbils pruttande osv.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

(tex Tamla Motown-soundet), en hel stil eller genre kan ha ett sound gemensamt som bara konnässörerna förmår skilja mellan (tex heavy metal). Det är genom sitt sound en viss typ av musik snabbast och lättast identifieras, därför kan det också enkelt användas som varumärke, ungefär på samma sätt som den där etiketten som numera finns på vartenda klädesplagg.

Vi antog nu att det håller på att växa fram en särskild "äldremusik" med vissa grundläggande gemensamma drag, bl.a. ett sound som på några väsentliga punkter avviker från den moderna populärkulturens. Denna musik, antog vi vidare, uppstår som ett resultat av ett komplicerat samspel mellan gamla människors stilar, intressen och smaker; vad yngre tror att gamla tänker och tycker och vad gamla tror att andra gamla tycker och tänker. De studier vi genomfört och som vi här presenterar en del av, visar att våra antaganden har fog för sig.

Som Sverker Englund visar har svensk "äldremusik" vissa tydliga och lätt igenkännbara gemensamma drag. Sångbara melodier, typiska harmoniska mönster, speciell instrumentering ger tillsammans ett "gammalt" sound. Visst finns det också stora skillnader inom denna musik, skillnader som en gång var nog så dramatiska, tex mellan "kultis" på dragspel, salongsmusiken och 40-talets stora fluga, swing. Skillnaderna finns förstås kvar, men är nu underställda den stora vattendelaren på musiksmakens område, den mellan äldres och yngres musik. "Förr var musiken melodisk och mjuk" menar många gamla, "men nu är det bara dunka dunka!" Det som hänt är alltså att många inbördes ganska olika musikstilar på de äldres sida om vattendelaren förts ihop och reducerats till "typisk äldre musik", och sedan saluförs på CD och kassett, per postorder eller genom pensionärsorganisationernas tidningar.

En av dessa produkter har ett intressant omslag som ger klara fingervisningar om innehållet. Överst finns en krona i gult och ett band i blått - musiken är alltså svensk, eller ska i alla fall ge sken av att vara svensk. I nedre hörnet är en gammal trattgrammofon inklippt - musiken är alltså i någon mening gammal. I mitten lyder texten "Önskemusik på kassett" - musiken är således önskad, kanske också saknad, i varje fall populär. Längst ner finns ett nummer, den jag har i handen bär nummer 112. Det skulle alltså kunna betyda att betydligt fler än etthundra kassetter givits ut! Hur många som också sålts vet jag inte, men alla dessa kassetter i serien "önskemusik..." är ändå bara en liten del av en snabbt växande marknad inriktad på äldres behov av musikalisk förströelse. Varför växer denna marknad just nu?

Marginalisering

Ett bra svar är förstås att pensionärerna som kollektiv under de tre fyra senaste decennierna kontinuerligt har fått mer pengar att röra sig med. Där det finns pengar att hämta dyker det förr eller senare upp varor och försäljare. Och eftersom musik under samma tid blivit en så viktig del av vardagligt liv är det knappast förvånande att det uppstått en marknad för äldremusik.

Ett annat och i det här sammanhanget kanske intressantare svar är marginalisering. Här ger just musik ett särskilt tydligt exempel. Inte sällan uppfattar gamla "sin musik" som orättvist undanskuffad ur dagens mediautbud (jfr, Savolainen 1994 Tidemalm 1995, Ronström 1997) De musikstilar som dagens åldringar lyssnat på under större delen av sina liv och som under lång tid dagligen sändes ut från rikets centrum över hela Sverige i den enda radiokanalen, kan nu i bästa fall höras på "mogenkanalen" P4, utsänd från ett tjugotal lokala stationer spridda över landet. Också därifrån håller denna musik numer på att förvisas hävdar kultisälskare och stenkaksdiggare från hela landet i ett skarpt formulerat upprop till radioledningen. Vad uppropet signalerar är att många äldre människor har svårt att känna igen sig i den ljudande offentligheten, att deras smak, vanor och värderingar förvisats från centrum till periferi, på

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

samma sätt som den musik som ackompanjerat deras liv förvisats från riksradio till lokalradio, och därmed från offentlighetens centrum till dess utkanter.

Det logiska svaret på denna utveckling är framväxten av en snabbt ökande "minnenas marknad", med speciella radio- och TV-program för äldre, återutgivna skivor och kassetter med önskemusik från 1940 och 50-tal. Några välkända artister som Sickan Carlsson, Anna-Lisa Ericsson, Lasse Lönndahl, Berit Bohm och "Vårat gäng" har etablerat sig som "seniorhjältar" och gör nästan uteslutande framträdanden för ålderspensionärer. Det finns också videoband med gamla filmer, visböcker, fotoböcker m.m. på temat "Minns du?", reproduktioner av gamla skolplanscher, hushållsföremål, förpackningar etc.

En ganska typisk produkt riktad till denna marknad är CD:n ”1947- Musiken, händelserna, företeelserna, stämningen…”. Marika Rennerfelt och den legendariske TT-rösten Kaj Karlholm presenterar ”unika inspelningar från Sveriges radios arkiv” och ”musik i original”. Bland nyhetsinslagen märks ”Sveriges arvprins Gustaf Adolf omkommer”, ”Kaffet ransoneras igen” och ”Television demonstreras i Sverige”. Låtarna däremellan är bl.a. Mam’selle med Frank Sinatra, Route 66 med Nat King Cole och Köp inte en zebra med Povel Ramel. På omslaget visas reklam för amerikanska denim jeans, en SAAB av årets modell och en ung dam i moderiktiga kläder. Skivan, utgiven 1996 av Screen Air Television i samarbete med Sveriges Radios Programförsäljning, är blott en i en hel serie av liknande minnesskivor. Att de är avsedda för en annan publik än de vanliga skivköparna visas av att jag fann mitt exemplar i en bokhandel som annars inte för skivor.

Marginaliseringen av äldre människors estetiska former och framväxten av en "typisk äldremusik" har med mycket komplexa fenomen att göra. Ett sådant fenomen - som indikeras av den starka blågula framtoningen på kassetter och skivor - är den pågående försvenskningen av Sverige (Löfgren, Ehn & Frykman 1993). "Äldremusiken" uppfattas ofta som typiskt svensk, även om många låtar är importerade schlagers som fått svensk text. Men ursprunget är rätt ointressant. Det viktiga är istället de minnen, associationer och känslomässiga vibrationer som tex Sven-Olof Sandbergs sonora stämma ännu kan väcka hos den äldre delen av befolkningen, minnen och associationer som inte bara kopplas till ett "så var det förr" i största allmänhet, utan till ett svenskt "så var det förr".

Ett annat fenomen med betydelse är åldersstratifieringen i Sverige. Allt fler svenskar, barn, ungdomar och medelålders känner sig vilsna inför den estetik som rådde för ett halvt sekel. De kan inte orientera sig i de äldres musikvanor och saknar eget förhållande till Sven Olof Sandberg, eller till Jules Sylvain, Åke Grönberg, Calle Jularbo, Alice Babs, Yngve Stoor och alla de andra stora namnen från 30- och 40-tal. Som redan nämnts går en viktig estetisk gräns vid "dunka dunka musiken", den nya populärmusik som tog över västvärlden efter kriget och som vilar på afroamerikanska musiktraditioner, med rytm och trummor i starkt framskjuten position. För dem som växt upp med Elvis och Beatles kan den äldre svenska populärmusiken framstå som en enda massa av hopplöst omodern, smörig, töntig och trist musik. Men inte desto mindre kan associationskraften vara stor. Även de som inte alls tycker om äldre schlagers kan lätt känna igen dem som både gamla och svenska.

Till bilden hör också ett ökande antal människor i Sverige med "rötter", minnen och estetiska referensramar från andra håll i världen. För dem väcker "äldremusiken" troligen helt andra vibrationer, om några alls. En gräns i tiden, gentemot yngre personer, kan då komma att förenas med en gräns i rummet, gentemot inflyttade till Sverige. Tillsammans kan de bilda en

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

effektiv demarkationslinje mot ett "Sverige förr", som uppfattas som något det inte var: homogent, fridfullt, problemfritt och dessutom "typiskt svenskt".

Det är också värt att notera att även om många pensionärer upplever att deras estetiska värden marginaliserats, så följer inte därav att de också ser sin smak som speciell eller särpräglad. Snarare är det mediautbudet som ses som smalt och speciellt. Förhållandet till dagens media är på det hela taget ambivalent. Man kan ibland ana sorg och ilska över att ha blivit utknuffad i mediemarginalen, som när ens musik förpassats till specialprogram med sändningstid mellan två och fyra på vardagseftermiddagarna. Men samtidigt är eftermiddagarnas sändningar av "seniorprogram" på radio och Tv mycket uppskattade, för att de ändå sänder vad många äldre gärna ser och hör på.

För alla inblandade, arrangörer, artister och publik, är det viktigt att musiken både är gammaldags och modern, som om man vill understyrka att fastän man blivit gammal är man minsann fortfarande värdefull och med i leken. Men även om man också fortsättningsvis vill vara modern och med i svängarna, så kan det inte ske genom att ta över ungdomens beteende och musiksmak. Istället iscensätter man ett mycket brett och vitalt musik- och dansliv "som det var förr", delvis som en slags protest. På så sätt blir det man betraktar som "vanlig" eller "normal" musik faktiskt en speciell musik, en pensionärsmusik.

Terapi och autenticitet

En viktig fråga rör de terapeutiska ambitionerna bakom nostalgoteken. I tidigare rapporter har vi studerat hur bl.a. finnar, greker, judar, iranier fått egna servicehus, vårdhem, dagcentra att vistas i när de blir äldre (Ponzio 1997, Ronström 1996a). Vi fann att en viktig anledning bakom tillkomsten av dessa institutioner är en "kulturterapeutisk" idé, om att människor mår bäst om de får "ha sin kultur", som det numer heter. Eftersom "kultur" i Sverige ofta översätts med "språk", blir att "ha sin kultur" detsamma som att få tala sitt modersmål. Bakom nostalgoteken döljs liknande idéer. Genom att framställa produkter och miljöer som påminner om ungdomens tider vill man ge gamla möjlighet att återuppleva ungdomens glada dagar och samtidigt "behålla sin kultur".

Idéerna bottnar i vitt spridda föreställningar om samhället som alienerande, som upphov till trauman och främlingsskap, förvirring, mentala indispositioner och rentav sjukdomar. Vägen ur dessa tillstånd går genom att finna sin identitet, sitt rätta autentiska jag. Är den kulturella identiteten otydlig, måste man därför hjälpa människor att gestalta och formulera den och uppmuntra dem att odla och hylla den. Genom att utrusta institutioner för äldre med "typiska gamla saker", ger man inte bara gamla människor tillgång till sina minnen, utan man hjälper dem också att gestalta sin kulturella identitet som gamla. Detta ger de gamla en känsla av att vara hemma, i välkänd miljö, vilket i sin tur hjälper dem, psykiskt och fysiskt, till en bättre ålderdom.[10] Kring dessa idéer växer det nu fram en hel minnesterapi-industri, med allt från gamla skolplanscher i nytryck och gammaldags kryddskåp, till böcker med bilder från förr och inte minst musik.

Flera funktioner

10 Jfr Öhlander 1996. Det hela är en variant av det slags kulturterapi som sedan länge odlats på "invandrarkulturdagar", numera "mångkulturfestivaler", där man på en och samma gång velat lära svenskar något om invandrares hemländer och skapa en större hemkänsla för invandrarna.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

Sammanfattningsvis kan minneslandskapen för äldre tänkas ha funktioner på flera nivåer. För individer kan de ha terapeutisk funktion, genom att återknyta till förlorade världar så att de gamla mår bättre. För grupper kan de fungera som upprättare av gruppgemenskaper, en kulturell identitet grundad i vad man har tillsammans som inte andra har. I samhället i stort kan de fungera som skapare av särprägel, en slags kulturella varumärken, som ger äldre möjlighet att framträda på den scen där sinsemellan olika grupper tävlar om synlighet, för att bland annat legitimera sociala, politiska, ekonomiska och kulturella krav (Ronström 1995).

Kanske är det just vad som pågår nu när pensionärsrörelsen går in i en ny fas, med alltmer högljudda krav på social rättvisa för pensionärer. Hand i hand med den politiska formeringen går den kulturella. Hösten 1996, dagen före bildandet av ett nytt pensionärsparti, genomförde PRO, SPF och andra pensionärsorganisationer den första stora gemensamma pensionärsdemonstrationen i Sverige. I direktsändning i Dagens Eko riktade företrädare för Sveriges pensionärer skarpt formulerade krav på förbättringar till regering och riksdag. I bakgrunden höll demonstranterna möte i Kungsträdgården i Stockholm. Medan Arne Thorén talade till reportern om rättvisa för pensionärer, sjöng Sonia Stjernqvist och Bosse Larsson gamla kända melodier för de protesterande. Radions mikrofonerna tog upp tal och musik med samma känsliga precision, vilket fick dem att smälta samman till en svåruppfattad helhet. Kanske var det också avsikten? I så fall illustrerar det en utveckling som globalsystemteoretikern Immanuel Wallerstein (1990) uppmärksammat, nämligen att det centrala ideologiska slagfältet nu inte längre självklart är politik, utan i lika hög grad - eller högre - kultur. På detta slagfält har utan tvivel nu också de gamla inträtt.

Fyrtiotalet som modell

En inte oväsentlig del av de former av "pensionärskultur" vi studerat bygger på föreställningar om "den gamla goda tiden", ett opreciserat, homogeniserat och standardiserat "förr", med tonvikt på expressiva former populära på 1930, -40 och 50-talen. Som vi sett framställs detta "förr" nu allt oftare och tydligare som ett "de gamlas hemland", ett minneslandskap kopplat till starka nostalgiska känslor. Ett centrum i detta homogeniserade "förr" är utan tvekan fyrtiotalet. Kungsgatan i krigsslutsyra, gengasbilar, marscherande soldater, pilsnerfilm och nymornad svensk patriotism förs samman till ett okomplicerat förr, ett förlorat svenskt Gemeinschaft att hålla fram som modell i kontrast till en alltmer splittrad nutid: "Visst var det brist och ransonering, men vi höll ändå ihop som aldrig förr - eller senare." Eller: "Visst var det svårt ibland, men det var ändå en kul och härlig tid!"

Den ställning som fyrtiotalet fått är egentligen märklig, för ingen tid var väl så annorlunda i den svenska 1900-talshistorien som just beredskapsåren. Varubrist, ransoneringskort, krigsrädsla, swing, korta kjolar, stora hattar och så de flesta unga män inkallade och under långa tider borta från sina hemorter, vilket i sinom tid skulle leda till en betydande omflyttning i landet, genom att många av soldaterna träffade sina blivande äkta hälfter på platser dit de inte annars skulle ha kommit. Kort sagt, mycket var annorlunda, fyrtiotalet var en tid med framträdande särprägel.

Särprägel är i själva verket precis vad det handlar om. Särprägel har med "det typiska" att göra och "typiskt" har alltid två aspekter. De tre P.na - pasta, pizza, potatis - är numer typisk mat i Sverige, för det är ju vad nästan alla äter. Intressantare i det här sammanhanget är dock den andra aspekten, särprägeln: det som vi men inga andra gör, säger, har, äter. Det spelar då knappast någon roll om det bara är ett försvinnande litet fåtal som äter, låt oss säga surströmming. Det är ändå typisk svensk mat, därför att inga andra äter det (jfr Daun 1989).

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

När flera decennier trycks ihop till ett enda typiskt "förr" blir krigsåren centrum i en modell av fyrtiotalet just för sin särprägels skull och med samma logik blir fyrtiotalet modell för detta "förr" som helhet. Processen är av samma slag som när det särpräglade Dalarna under 1800-talets slut förvandlades till modell för Sverige (Rosander 1985, Ronström 1994b, XX 1997). På samma sätt som rättvikskullan med sitt horn och med Siljan och skogsbeklädda blånande berg i bakgrunden blivit en populär massmedial bild för det "typiskt svenska", kan Alice Babs med sitt vispande pekfinger och sitt "Swing it magistern!" tänkas komma att stå som samlande symbol för detta typiska "förr", hemlandet för alla gamla.

Makten över förr

Vilka är det då som skapar, sprider och kontrollerar föreställningarna om "förr". Vi vill särskilt peka på vilken betydelse populärkulturen, musik, dans, mat, film, mode, har i konstruktionen av ett gemensamt förflutet som pensionärers särprägel kan förankras i. Men vem eller vilka kan tänkas hålla i trådarna? Våra resonemang kring denna fråga har gått i några olika riktningar, som alla finner stöd i denna antologi:

- Det är de äldre själva som skapar och kontrollerar bilderna av sitt gemensamma förflutna.
- Det är de medelålders och yngre, framför allt de som är satta att ta hand om gamla människor, som upprättar ett gemensamt förflutet åt de äldre. Skälen kan vara många: terapi, att ge gamla vad de vill ha, att låta de gamla "ha sin kultur" etc. Tanken har stöd i forskning kring etniska relationer, som ju visat hur marginaliserade och underordnade grupper eller kategorier, som tex ungdomar och invandrare, ofta tvingas flytta in formar som till väsentliga delar upprättats åt dem av den makthavande majoriteten, sk. ”alter-casting. (Ronström 1993, 1996).
- Fyrtiotalet som symboliskt hemland för dagens pensionärer uppstår som ett led i en postmodern process med global omfattning som kan kallas skillnadsproduktion. Processen går ut på att framställa tydlig särprägel, som kan läggas till grund för en grupps kulturella identifikation. Denna särprägel måste kunna symbolisera gruppen, såväl inåt som utåt, och dessutom vara maximalt synlig. Genom att hänvisa till sitt gemensamma förflutna kan gamla människor under stridsropet "Vi är inte heller som ni, vi har också vår egen kultur!" avancera framåt den postmoderna scen där synligheten kontrolleras. Och i ett postmodernt samhälle är synlighet ett grundvillkor, för utan synlighet kan gruppen inte framgångsrikt hävda sina särintressen. Så uppfattat förbinder det nostalgiska tillbakablickandet de gamla inte bara med det förflutna, utan också med det nuvarande och det kommande, genom att göra dem synliga som en grupp med kulturell särprägel.

Åldersperspektiv

Denna sista punkt innehåller ett intressant uppslag som vi ännu bara börjat arbeta med, nämligen hur olika åldrar för med sig olika perspektiv. Ta t.ex. barn, ungdom, vuxna och gamla. "Vuxen" är på många sätt utgångspunkten, normaliteten, ett perspektiv som ställer "här och nu" och ”hur det är och ska vara” i förgrunden. "Barn" placeras ofta inom en starkt normativ framtidsorienterad tolkningsram, med uppfostran och socialisation i förgrunden. Att tala om barn i ett samhälleligt kulturellt perspektiv handlar därför nästan automatiskt om hur det ska bli - fostran, utbildning, framtid, att växa upp. ”Ungdom” är en annan starkt normativ ram, som innehåller flera olika delperspektiv. En är framtid, uppfostran och socialisation, en annan utlevelse, motstånd, uppror och identitetsbygge, en tredje är ungdom som problem, hinder, som förstörare, potentiella missbrukare, etc. Den grundläggande tolkningsramen som ”gamla” placeras i är tillbakablickande. Att tala om gamla blir därför så gott som automatiskt att tala om livet förr. Ramen är stark, så stark att också nuet filtreras genom det förgångna.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

Hur det är idag jämförs och värderas i förhållande till hur det var igår och i förrgår. Inte så konstigt då att ”gammal” så lätt blir detsamma som kroppsligt förfall, sjukdom, avtynande, död.

En effekt av dessa grundläggande åldersperspektiv är att studier av barn koncentreras på socialisation och utveckling, på bekostnad av deras perspektiv på det förflutna och samtiden. På samma sätt koncentreras studier av gamla på hur det var förr. Har nuet och framtiden någon plats så är det i form av problem, för de gamla själva och för oss andra. I äldreforskning har detta perspektiv fått en teoretisk överbyggnad i livsloppsteori. Tanken är helt enkelt att hög ålder inte kan separeras från andra åldrar. Gamla människors liv, deras fysiska, psykiska, sociala och kulturella resurser kan inte avskiljas från deras tidigare liv och studeras som något separat. Att vara gammal är en oundviklig följd av att ha varit yngre. Därför måste också svaren på frågor om varför gamla är som de är sökas i deras tidigare liv.

Det finns otvetydigt mycket att lära genom att utgå från livsloppsteori. Men risken är att fastna i en syn på gamla som utesluter nutiden och framtiden. I studier av ”pensionärskultur” av det slag vi gett oss in på här, är risken särskilt uppenbar. Därför är det viktigt att pröva våra resultat också i ljuset av andra slags teorier. Några försök har vi redan gjort, bl.a. genom att utgå från etnisk teori (Ronström 1994a, 1996a), postmodern teori (Ronström 1995) symbolteori (Gaunt, i den här boken), och vi har också satt igång studier av pensionärskultur i ljuset av ungdomskulturforskning. Vad dessa försök entydigt pekar på är att det finns mycket att vinna på att i framtiden överge etablerade forskningsfält som ”barn”, ”ungdomar” och ”äldre” och istället utveckla en mer övergripande forskning om ålder, åldrande och åldrar.

3. Föreställningar

Ett annat huvudspår vi följt i våra undersökningar är föreställningar om vad det vill säga att vara pensionär, och om hur pensionärer ”är”. I den här boken analyseras radiosända partiledarutfrågningar om pensionärers villkor, gratulationskort att ge bort till nyblivna pensionärer, bilder av gamla i böcker som offentliga myndigheter givit ut, samt anekdoter, historier och om gamla. Avsikten är att belysa hur människor i dagens Sverige ser på äldre människor.

Vår utgångspunkt är en syn på detta material som kollektiva representationer. Men, kunde man invända, det mesta - vare sig det är bilder, berättelser eller radiosända politikersamtal - återges av individer, för individer, de handlar om unika individer, fiktiva eller verkliga namngivna personer. Hur kan de då vara kollektiva? Jo, först och främst för att samma slags bilder och historier ju faktiskt återges många gånger, av olika personer, om olika personer, i olika tider, på olika platser. Ta t.ex. de berättelser om äldre som Lotta Eklund diskuterar, moderna sägner av en typ som idag går under namnet ”Klintbergare”. Går man igenom ett större antal sådana brukar det inte dröja länge innan det individuella och unika i dem tonar bort. Istället börjar det framstå som om individerna bara tillfälligt lånar sina kroppar och röster åt ett litet antal mycket fasta, stereotypa och långlivade berättelser. Tagna var för sig ser de ut att vara unika gestaltningar av tillfälliga individuella erfarenheter. Tagna tillsammans framstår de som mycket allmänna och kollektiva.

Men därav bör man inte dra slutsatsen att det material vi arbetat med inte alls har med unika, konkreta, individuella erfarenheter att göra. Det är bara det att för att kunna kommuniceras måste människors erfarenheter ges en form. Formerna, eller kanske bättre här, formarna, är långt färre än de erfarenheter som de fylls med. Berättelserna om gamla kan liknas vid färdiga

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

mallar som människor kan utnyttja och blåsa liv i genom att gjuta in sina egna erfarenheter. Genom transformationen av icke-uttryckt erfarenhet till uttryckt och därför kommunicerbar gestalt förvandlas unika erfarenheter till kollektiva. Det är just denna spänning mellan det unika och det generella, den magiska förvandlingen av det individuella till det kollektiva som gör berättelserna så slitstarka och så spännande att berätta - och att analysera!

En berättelse kan alltså beskrivas som en kollektiv generisk form som individuella erfarenheter kan gestaltas i. Samma berättelse kan berättas om olika personer i olika tider, på olika platser, och ändå göra anspråk på att uttala sig om verkliga händelser. Det är därför de gamla i historierna så lätt kan bytas ut mot varann. Och inte nog med det, de kan också lätt bytas ut mot helt andra slags människor, tex invandrare, barn, kvinnor, "lantisar", samer. Det berättelserna i grunden handlar om är vad dessa kategorier eller "typer" har har gemensamt, nämligen kollektiv social underordning. En central funktion i berättelserna är att upprätta en kontrastiv hierarkisk relation mellan subjekt och objekt, överordnat och underordnat, mellan "vi och "dom". Det är denna relation som gör grupperna utbytbara - alla har de underordningens attribut inskrivna i de rollmanus de tvingas följa.

Stora berättelser

Det är långt ifrån bara berättelsernas form som är kollektiv. Många specifika iakttagelser och detaljer återkommer i stort sett oförändrade från berättelse till berättelse. Också berättelsernas teman sträcker sig långt bortom de individuella upplevelserna. Läser man dem tillsammans formar sig alla dessa korta anekdoter, historier, sägner till långt större berättelser, "grand narratives", som människor under långeliga tider berättat för sig själva, om sig själva.

Ett exempel är berättelserna om gamlingar som förblivit vid det gamla, som låter bli att tvätta sig i flera månader, som inte förstår sig på moderna tekniska finesser som katetrar utan tar dem för hålfotsinlägg, som ropar åt hjälten på bioduken att akta sig när skurken nalkas, kort sagt, som beter sig som ouppfostrade barn eller ociviliserade vildar. Sammantagna bildar de en stor berättelse om samhällets "modernisering", om utvecklingen från bondesamhälle till industriellt och postindustriellt samhälle. Perspektivet i dem är vanligen dubbelt. Å ena sidan det överseende eller kanske till och med lätt föraktfulla skrattet åt de otidsenliga gamla som gör bort sig, som inte förstår hur livet numera bör och ska levas. Å andra sidan också det beundrande hyllandet av dem som törs motstå den moderna civilisationens alla tvingande påbud och istället framhärdar i att leva enklare, naturligare, mer ursprungligt.[11] I berättelserna sammanvävs kritik av de gamla med kritik av det samhälle som gjort dem omoderna till en mångtydig civilisationskritik på gräsrotsnivå.

Andra sådana stora berättelser är "Den girige", om snåla gamlingar som offrar till och med livet för pengar, och så den kanske allra vanligaste och mest uppfodrande, den mycket sorgliga historien om "Den fattige, sjuke och ensamme gamlingen". Det är en berättelse som givit upphov till ett stort antal undersökningar, åtgärdsprogram, roliga och skräckfyllda anekdoter och inte minst fotografier, av vilka den vanligaste typen återger en ensam åldring på en parkbänk som matar duvor eller tittar tomt framför sig.

11 Märk den slående likheten med de vitt spridda och mycket långlivade berättelserna om ”vildarna” i Afrika eller Asien, som å ena sidan framställs som mindre civiliserade, mindre värda, men å den andra också som naturligare och ursprungligare.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

"Det verkar inte finnas något bra sätt att tala gott om ålderdom på" skriver Lotta Eklund och det är en iakttagelse som har stöd i många andra undersökningar om synen på att åldras i Sverige. För de allra flesta människor tycks ålderdom vara lika med obenhörligt mentalt och socialt förfall. Det stora hotet är nog inte döden, utan vad man skulle kunna kalla social död, att bli ensam och isolerad, eller ännu värre att bli levande död, genom att drabbas av senil demens och Alzheimers sjukdom.

Denna stora berättelse om åldrande som social död har lång historia. Den har också påverkat livet för gamla i Sverige på ett mycket påtagligt sätt. Bland annat har den legat till grund för en hel mängd åtgärder för att upptäcka och behandla förvirring och motverka äldres ensamhet och isolering. Att de flesta gamla inte är dementa och inte heller vill beskriva sig som ensamma tycks inte ha någon större betydelse. Föreställningarna och den hotbild som förenar dem tycks leva sitt eget liv, i stort sett oberoende av hur de äldre själva har det. Det är som om våra sätt att föreställa oss och berätta om världen har större livslängd än världen själv. Många gånger kan det faktiskt också vara så att den sociala verkligheten förändras långt snabbare än våra sätt att gestalta den i tal, bild, skrift, ljud, rörelser mm. Föreställningar kan alltså ha en märkvärdig beständighet, inte minst föreställningar om ålder, åldrande och äldre (Hagberg 1993). Lägger vi därtill att många av dessa föreställningar också är spridda över stora delar av Sverige, ibland till och med över hela västvärlden, så är det inte långt till tanken att berättelserna så att säga "finns" oberoende av människorna.

Två strategier

Vilka är det då berättelserna och föreställningar bakom handlar om? Det bästa svaret är: alla och ingen särskild! Man kan inte återföra berättelser om ett kollektiv på enskilda individer. Som redan påpekats är det denna obestämdhet som gör historierna möjliga att berätta än om den ene, än om den andre. Men obestämdheten gör också att skillnaden mellan vad man berättar om de äldre som kollektiv och de konkreta erfarenheterna av gamla människor man har omkring sig kan bli mycket stor. Ett paket av generaliserande föreställningar - "Det vet man väl hur gamla är!" - kan då komma att samexistera med ett helt annat paket av egna erfarenheter - "Min gamla mamma är i alla fall inte som dom andra!" Sådana ambivalenta förhållningssätt är vanliga också gentemot andra kollektivt diskrediterade grupper, som tex invandrare: "Alla turkar är pack som bör slängas ut ur Sverige på en gång!" "Hassan i korvkiosken? Nä, han är ju inte riktig turk, han är ju min kompis!"

Bland gamla är denna spricka mellan föreställningarna om dem som kollektiv och hur de själva uppfattar sig som individer en källa till stor frustration och upphov till en ambivalent hållning gentemot kollektivet av äldre. Ambivalensen närs dessutom av åldrandets nära samband med marginalisering. Människor i övre medelåldern får numer allt svårare att behålla sina jobb, sina uppdrag i politik och föreningsliv - för att inte tala hur svårt det kan vara att få nya! För dem är därför åldrande detsamma som att förlora sina tidigare positioner och föras ut i samhällets periferi. Två strategier till denna marginalisering kan lätt urskiljas, som vi betecknat ”att ha pension” och ”att vara pensionär”. En del gör på alla sätt motstånd, kämpar för att behålla sitt tidigare liv, slåss för sin individualitet och för att slippa gå i klump med andra gamla. Andra går med liv och lust in i pensionärslivet, deltar i studiecirklar, seniorgympa, tipspromenader, resor, bingoaftnar, russindisco. Precis som de svarta i 1960-talets USA kan de börja odla just de egenskaper som tillskrivs dem: "I´m old and I´m proud!" Föreställningarna om hur gamla är kan då komma att få verkliga konsekvenser, genom att medvetet iscensättas av militanta äldre som för att flytta fram sina positioner i samhället odlar

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

sin särprägel. Detta scenario kan kanske tyckas osannolikt när det gäller gamla, men är det inte alls. Särartspolitik, vad som på amerikanska under senare tid kommit att benämnas "identity politics", drivs redan mycket konskekvent av företrädare för snart sagt alla slags grupper, invandrare, kvinnor, homosexuella, handikappade (Sellerberg 1994). Till dessa sällar nu sig också företrädare för de gamla i samhället. I särartspolitik spelar just föreställningar om den egna särarten en avgörande roll, både de hyllande och de nedsättande.

Folklore som säkerhetsventil

Ett helt annat slags svar på frågan om vilka berättelserna och föreställningarna handlar om får man om man anlägger det psykoanalytiska eller socialpsykologiska synsätt som blivit vanligt i folkloristik, framförallt under de senaste tre, fyra decennierna. Egentligen, menar man, handlar berättelserna inte alls om hur gamla är, utan om hur berättarna inte vill bli. Därmed slipper man också från problemet med om gamla människor verkligen är sådana som de framställs. Istället ser man berättandet som en spegel som reflekterar berättarnas bara delvis medvetna föreställningar och historierna om gamla som projektioner av yngres ångest inför sitt eget åldrande. I detta ljus blir berättelserna närmast till kollektiva formar i vilka starka och djupa känslor kan luftas. Därifrån är steget inte långt till en syn på folklore som en kollektiv säkerhetsventil, som gör det möjligt att relativt riskfritt uttrycka också icke helt rumsrena åsikter och tankar. Men man måste samtidigt minnas att berättelserna inte helt kan tolkas funktionellt i psykologiska termer. Historierna ska ju först och främst roa, skrämma, hota, få oss att skratta, rysa eller gråta. De måste alltså vara drastiska, lyfta fram vardagens dråpligheter och märkvärdigheter. Skrattet, rysningen, tåren kan lockas fram av många skäl, som kan förklaras också i helt andra termer än psykologiska.

Dubbla diskurser.

Föreställningar om gamla är många. Ofta kopplas de samman i motsatspar, “dubbla diskurser“, som upprättar och definierar varann (jfr Ronström 1996d). Många sådana par förekommer i det material vi arbetat med. Jag har redan nämnt det samtidiga hyllandet och nedsättandet av gamla såsom på en gång naturliga, enkla, ursprungliga och gammalmodiga, missanpassade och otidsenliga. På samma sätt kunde pensionärerna som besökte fritidslokalerna på Mariahissen i Stockholm beskrivas som passiva, sjuka och ensamma, men också aktiva friska och gemensamma (Tidemalm 1995) Radioprogram riktade till äldre framställer dem som glada och vitala skriver Veronika Savolainen i en uppsats om "pensionärsradio". Men, tillägger hon: "Hyllandet av den gamla, friska och aktiva pensionären ger lika mycket budskap om den gamla, sjuka och hjälplösa pensionären" (Savolainen 1994:14).

Gamla hör till dem som ofta får spela rollen av “främlingar“ i samhället, som alla “vanliga“ kan definiera sig mot. Andra som kan tillskrivas samma roll är barn, kvinnor, handikappade, dementa, färgade, utlänningar, avvikare av olika slag. Det tycks som om vissa stereotypier särskilt gärna tillskrivs sådana “främlingar“. De kan tex beskrivas som varmare, mer emotionella, men samtidigt som mindre rationella och pålitliga; eller som fulla av outnyttjade resurser (“barn har hundra språk men berövas nittionio“) men samtidigt som ouppfostrade eller ociviliserade (“barn är tomma tunnor som måste ges rätt innehåll“); eller som starkt socialt orienterade och kollektiva, men samtidigt som isolerade och ensamma. Alla dessa motsatspar eller dubbla diskurser ingår i ett ‘skillnadens språk’ (Ronström 1996d), som har till funktion att upprätta och vidmakthålla definitionen av normalitet i ett samhälle. För att fungera måste de framställas som trovärdiga beskrivningar av verkliga förhållanden

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

("gamla/invandrare/ /barn/zigenare etc är såna, det vet ju alla!"). Men genom att i själva verket vara viktiga delar av de mekanismer som upprättar högt och lågt, centrum och periferi, mäktiga och maktlösa, blir effekten istället att de grupper som pekas ut som "främlingar" i de andras ögon kommer att likna varandra och bli mer eller mindre utbytbara.

Avslutning

Låt oss nu till slut och med allt detta i bakhuvudet återvända till utgångspunkten och prova tanken på de arenor vi studerat som potentiella utrymmen, vars existens beror på en högst vardaglig och konkret praxis, med allt från vävning, dans, musik, kaffedrickande, bridge, till frimärkssamlande och kontemplerande över utsikten eller en tidning. Finns det stöd för tanken på en sådan pensionärskultur i vardande, om än i embryonal form? Vårt svar är ett - försiktigt - ja.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

Referenser:

Ambjörnsson, Ronny 1989: Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930. Stockholm: Carlssons

Berger, Peter L. & Luckman, Thomas 1979: Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Dahlström, Edmund, 1982: Kan sociologin förtöja kulturanalysen? I: Hannerz & Liljeström & Löfgren (red): Kultur och medvetande. Stockholm, ss 141-155.

Daun, Åke 1989: Svensk mentalitet. Ett jämförande perspektiv. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Ehn, Billy 1983: Ska vi leka tiger? Daghemsliv ur kulturell synvinkel. Malmö: Liber.

Ehn, Billy 1986: Det otydliga kulturmötet. Om invandrare och svenskar på ett daghem. Lund: Liber.

Ehn, Frykman & Löfgren 1993: Försvenskningen av Sverige. Stockholm: Natur och Kultur.

Einarsson, Mats 1990: Taximi - improvisation på grekiska. Om den instrumentala improvisationens miljö och praxis på grekiska restauranger och nattklubbar i Stockholm. I: Musik och kultur. Owe Ronström (red.) ss. 185-210. Lund: Studentlitteratur.

Elmér, Åke 1960: Folkpensioneringen i Sverige. Med särskild hänsyn till ålderspensioneringen. Lund: CWK: Gleerup

Hammarlund, Anders 1990: Från gudstjänarnas berg till Folkets Hus. Etnicitet, nationalism och musik bland assyier/syrianer. I: Musik och kultur. Owe Ronström (red.) ss. 65-98. Lund: Studentlitteratur.

Havens, B.J. 1968: An Investigation of Activity Patterns and Adjustment in an Aging Population. The Gerontologist 1968:201-206

Hazan, Haim 1994: Old age. Constructions and deconstructions. Cambrigde University Press.

Kjellman; Gunilla 1987: Åldringskultur i urbana miljöer. En etnologisk studie av boendemönster och livsformer bland äldre. Forskningsprojektet Äldre i samhället - förr, nu och i framtiden. Arbetsrapport 28. Lund.

Kjellman, Gunilla 1993: Då och nu - myt och verklighet kring ålderskulturen. I: Hans Hallberg (red.) Äldres villkor. Myter och verklighet. Dalarnas Forskningsråd, DFR rapport 1993:7

Klein, Barbro 1988: Den gamla hembygden. I: Åke Daun & Billy Ehn (red.) Blandsverige. Stockholm. pp 43-67

Mitterauer, Michael 1991: Ungdomstidens sociala historia. Göteborg: Röda bokförlaget.

Odén, Birgitta 1993: Tidsperspektivet. I: Birgitta Odén, Alvar Svanborg & Lars Tornstam Att åldras i Sverige. Stockholm: Natur & Kultur.

Ponzio, Sophia 1996: Äldre och invandrare. Rapport från forskningsprogrammet Åldrandets kultur. nr 3. FoU-rapport nr 1996:18. Socialtjänsten, Stockholm.

Ronström, Owe & Ann Runfors & Karin Wahlström 1994: "Det här är ett svenskt dagis". Kulturmöten i barnomsorgen i norra Botkyrka. Stockholm: Arena

Ronström, Owe 1992: Att gestalta ett ursprung. En musiketnologisk studie av dansande och musicerande bland jugoslaver i Stockholm, Stockholm: Institutet för folklivsforskning.

Ronström, Owe 1993: Orchestrating and controlling the foreign: The festival of diversity in Stockholm City Hall. Journal of folklore research vol 30, no 1:75-84.

Ronström, Owe 1994a: "I'm old an' I'm proud". Dance, Music and the Formation of Cultural Identity among Pensioners in Sweden. The World of Music, no 3:5-30 International Institute for Traditional Music, Berlin.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved

Ronström, Owe 1994b: Inledning. I: Ronström, Owe & Gunnar Ternhag (red) : Från Haeffner till Ling. Texter om svensk folkmusik. Musikaliska Akademien. ss 9-28

Ronström, Owe 1995: Pilgrimer, turister och mångfaldens organisation. Reflektioner kring en essä av Zygmunt Bauman. Kulturella Perspektiv no 3:34-47

Ronström Owe (red.) 1996a: Vem ska ta hand om de gamla invandrarna? Rapport från forskningsprogrammet Åldrandets kultur nr 2. FoU rapport nr 1996:3. Socialtjänsten, Stockholm.

Ronström, Owe 1996b: Gamlas musik = gammal musik? I: Sverker Englund: De sista ljuva åren. Upptäcktsresor i åldrandets musikaliska landskap. Rapport från forskningsprogrammet Åldrandets kultur nr 5. FoU rapport nr 1996:21 Socialtjänsten, Stockholm.

Ronström, Owe 1996c: Folklore och föreställningar om gamla. I: Eklund, Charlotte: Farliga käringar och lortgubbar. Kön, tradition, modernitet i folklore om äldre. Rapport från forskningsprogrammet Åldrandets kultur. nr 6. FoU-rapport nr 1996:20. Socialtjänsten Stockholm.

Ronström, Owe 1996d: Kulturanalytisk rappakalja. En essä om Skillnadens Språk. Ms under arbete.

Ronström, Owe 1997: Popular music and the elderly in a changing Sweden. Paper presented to the 34th world congress of the ICTM, Nitra, Slovakia, June 25 - July 1, 1997.

Rosander, Göran, 1985: Den regionala identiteten. Exemplet Dalarna. Nord-Nytt 25:27-42

Savolainen, Veronika 1994: Pensionärsradio. Föreställningar om pensionärer som framställs i radio. C-uppsats framlagd i etnologi vid Stockholms universitet.

Sellerberg, Ann-Mari 1994: "Jag är en glad paniker". Om dagens handikapporganisationer raison d'etre. Socialvetenskaplig tidskrift. 1: 62-75.

Tidemalm, Dag 1995: Aktiv, frisk och gemensam eller passiv, sjuk och ensam. Mariahissens pensionärscenter. Rapport från forskningsprogrammet Åldrandets kultur. nr 1. FoU-rapport nr 1995:24. Socialtjänsten Stockholm.

Wallerstein, Immanuel 1990: Culture as the ideological battleground of the modern world system. Theory, culture and society, 7(2):31-56

Wigerfelt, Berit 1996: Ungdom i nya kläder. Dansbanefröjder och längtan efter det moderna i 1940-talets Sverige. Stockholm/Stehag: Symposium.

Winnicott, Donald Woods 1981: Lek och verklighet. Stockholm: Natur och Kultur.

Ziehe, Thomas 1984: Kulturell friställning och narcissistisk sårbarhet. I: Fornäs mfl. Ungdomskultur: Identitet-Motstånd. Stockholm: Akademilitteratur.

Ziehe, Thomas 1989: Kulturanalyser. Ungdom, utbildning, modernitet. Stockholm/Stehag: Symposium.

Öhlander, Magnus 1991: Engagerad distans - en studie om vårdbiträdens relation till penisonärer i ett servicehus. FoU rapport 1991:3, Socialtjänsten, Stockholm.

Öhlander, Magnus 1996: Skör verklighet. En etnolgisk studie av demensvård i gruppboende. Institutet för folklivsforskning. Stockholms Universitet.

Manuskript hämtat från owe.ompom.se. Kan skilja sig från den publicerade versionen.
Some rights reserved